Так затягати засідання педради — це значить просто не вміти його проводити. А сьогоднішнє затягання, коли так і не прийшли до остаточних висновків і, очевидно, доведеться засідати ще раз, перевершило все попереднє. Бувало й раніше, коли на педраді підбивали підсумки успішності за чверті, а надто за навчальні роки, в Галини Василівни Шелудько виникали прикрі сутички з директором школи, але щоб вона отак "поцапалась", як висловлюється директор, зі своїм начальником— такого досі не траплялось. Ні, вона ніяк не могла погодитись завищувати оцінки успішності явно відсталим учням і виводити "трійки" замість заслужених "двійок". З якої речі й для чого? Галина Василівна розуміє, що директорові не хочеться мати через ці "двійки" неприємні розмови в райвно. Але що з цього виходить? Неправда! І перші починають її вчителі та класні керівники, а далі вона росте, як покатана під час одлиги сніжка, й обертається нарешті в ошуканство, якщо називати речі так, як вони звуться, а не застосовувати делікатних, пом'якшувальних висловів...

Але кого ми обдурюємо?

Передусім самих себе!

Та це ще півбіди... Ми обдурюємо своїх учнів, котрі ліпше за нас знають ціну своїм знанням, ми обдурюємо батьків відсталих учнів, обдурюємо державу. Ні, Галина (будемо звати її на саме ім'я, бо хоч вона й не молоденька, але не така вже й літня) не хоче нікого вводити в оману й ставити учням Олексійчукові та Скоробагатькові "трійку" за рік з російської мови, коли вони варті тільки "двійок".

Цілий рік хлопчиська ходили в двійкарях, а тепер став їм, будь ласка, "трійки", щоб вони перейшли в п'ятий клас і щоб з ними, котрі не знають елементарних правил граматики, мала далі клопіт не Галина, а викладачка російської мови Ольга Степанівна Кравець. Та це ж нечесно буде й перед Ольгою Степанівною, яка муситиме навчати їх у п'ятому

класі того, чого вони не засвоїли в четвертому! На це Галина ніяк не може пристати.

Все це, в тій чи тій формі, вона висловлювала вже не раз директорові й окремим учителям. її колеги цілком погоджувалися з нею в приватних розмовах, але на сьогоднішній педраді вони мовчали, і Галині довелося говорити й від себе, й за них. Щоправда, кому охота ставати в конфлікт з директором, від якого залежить надати більшу чи меншу кількість годин викладання кожному вчителеві, а головне — хіба тільки в їхній школі завищують оцінки! Та й усі ж знають, що Григорій Іванович вимагає "трійок" для Олексій-чука й Скоробагатька не тому, що приятелює з їхніми батьками або хтось впливовий у селі тисне на нього, директора; ні, він чинить так, щоб зберегти честь школи. Саме через це він наполегливо обстоював свою вимогу й підкріпив її, чи то іронічно процитувавши заяложену фразу, чи напівжартома повторюючи думку когось із вищої інстанції:

— Відомо ж бо давно, що нема поганих учнів, є лише погані вчителі... — й вибачливо посміхнувся.

Галину, яку сьогодні на педраді дратувало все — і те, що засідання зволікається, тоді як їй треба було залагодити цілу низку домашніх справ, і те, що вона мусить переконувати директора в тому, що він сам, у глибині душі, прекрасно розуміє, при останніх директорових словах прорвало. З властивою їй гарячковістю вона промовила далі, не вибираючи м'якіших висловів:

— Невже заради ілюзорного благополуччя ми повинні вдаватися до злочину? До чого ви закликаєте мене, Григорію Івановичу? Ви усвідомлюєте собі, до чого? — вигукнула вона, відчуваючи, що втрачає самовладання й запал заносить її хтозна-куди. Але тут наскочила коса на камінь.

— Ну, це вже занадто, Галино Василівно! — сказав директор, підводячись з місця, і хоч йому теж уривався терпець, проте далі мовив стримано: — Про який злочин ви кажете? М'якість в оцінках, навіть, коли хочете, поблажливість,— це далеко не злочин. Я прошу вас тільки натягнути трохи оцінки з російської мови Олексійчукові й Скоробагатькові, щоб не лишати їх у четвертому класі на другий рік, бо в них і без вас є "двійки". Не лишати двох учнів на другий рік — тільки й того. Чому, коли ми натягуємо комусь вищі бали й ставимо "п'ять" замість "чотири", на це ніхто не звертає уваги, а тут же йдеться про...

Галина не дала йому закінчити фрази. Вся спалахнувши, аж почервоніли щоки, вона рвучко встала. Що це — натяк на неї саму? Так, вона вивела своєму четвертокласникові Женчикові кругле "п'ять", але, якщо Григорій Іванович ставить її оцінки синові під сумнів, вона вимагає, щоб Женчика проіспитували без її участі сторонні вчителі на чолі з директором.

— Та що ви, Галино Василівно? Заспокойтесь! Я зовсім не мав на увазі ні вас, ні будь-кого з наших учителів. Це тільки приклад...

— А я вимагаю проіспитувати Женчика! — затялася Галина, і її не могли вже переконати ні пояснення директора, ні голоси інших учителів, які категорично відкидали можливість якоїсь підозри щодо необ'єктивності вчительки Ше-лудько, що веде четвертий клас, де вчиться і її син.

— Або екзамен — або я повинна піти з школи! — заявила Галина й швидко, мало не бігцем, покинула засідання педради.

Трохи прохолонувши, вона зрозуміла, що перебрала міру, гарячкуючи: ніякого екзамену спеціально для Женчика, розуміється, ніхто робити не буде, ця вимога її — задерикувата й безглузда, але сказаного не вернеш, і їй лишається тепер серйозно подумати про підшукання нового місця роботи. А втім, Галина й без того мала

переїздити цього літа до Києва. На цьому наполягає Андрій Степанович (і чого це вона досі не може привчитися називати його й позаочі просто Андрій? Час би вжеі), та й треба ж кінець кінцем оформити офіційно їхні стосунки, щоб не було ніяких пересудів і образливої цікавості сторонніх людей до її особистого життя. Правду кажучи, вона так звикла до свого становища покинутої жінки, а глибоке материнське почуття до Женчика, цієї єдиної найближчої й найдорожчої в світі істоти, так заповнювало її всю, що вона не уявляла себе в умовах нової, другої родини, де треба було ділити саме себе надвоє між Женчиком і Андрієм — Степановичем, який матиме в тій родині теж якесь право на її увагу, турботу, почуття... "Почуття?". — перепитала себе подумки Галина, і зараз їй видалося це слово не зовсім доречним. Про яке почуття до другого чоловіка може казати жінка в тридцять вісім років? Кохання! Ні, цей чудодійний дар, що дала людині природа, відрізняючи ним людину від тварини, це найдужче почуття, що робить' людину самовідданою і само-зреченою, почуття, перед яким поступаються всі інші порухи людської душі,— бувають тільки один раз у житті. Тільки до одного з мільйона кращих і гірших людей займається серце цим усеспалюючим вогнем, коли обранець заступає тобі світ...

Палив колись і її серце той вогонь, завдавав їй нестерпного й воднораз солодкого болю, але про це ліпше не згадувати...

Що ж у такому разі є в неї до Андрія Степановича, якщо це не можна назвати коханням? Для чого вона має розписуватися з ним у загсі, переїздити до Києва на його майже парубоцьку квартиру? Що змушує її сьогодні думати, де купити й зарізати для Андрія Степановича півня, роздобути для нього кілька десятків яєць, спекти медівника з волоськими горіхами, який йому так смакує? Якесь же є в неї почуття до цього скромного працівника інституту педагогіки, серйозної, але, видно, невдатної в житті людини? Справді, що це таке?

Галина познайомилася з ним торік на республіканській методичній нараді, де Андрій Степанович виступав з доповіддю. Насамперед її приємно вразило, що цей доповідач не читав по писаному, як то робили

інші, а промовляв не заглядаючи в шпаргалку, не шукаючи пишних фраз і не вдаючись до притертих, часто вживаних з багатьох уст висловів. Говорив просто, дохідливо, ілюструючи свою думку цікавими прикладами з практики, і це створювало між ним і слухачами-вчителями той внутрішній контакт, якого так бракувало іншим' доповідачам. Відчувалося, що це вдумливий працівник освіти, котрий добре знається на своєму ділі й охоче ділиться неабияким знанням і великим досвідом. "Трудяга" — назвала його спочатку сама собі Галина, але швидко відмовилася від такого визначення: трудяга сумлінно виконує все, що йому підсунуть, а цей усе переосмислює, намагається творчо освоїти поставлену проблему.

Усе в житті складається з випадковостей, і, певно, Галина і Андрій Степанович ніколи б не зблизились, якби під час перерви наради вона не підійшла до нього з кількома практичними запитаннями, на які він вичерпно відповів, запропонувавши тільки вийти на свіже повітря, щоб вільно покурити. Хоч розмова була суто ділова, але саме з неї почалося те взаєморозуміння, коли він запримітив цю немолоду вже жінку й вирізнив її з багатьох таких же, як і вона, що сиділи в перших рядах великої зали, а вона відчула в ньому не тільки доброго порадника, а й щиру, приязну людину, на яку завжди можна спертися в житті, якби вона не була так далеко від неї. Друге, власне, не мало значення, бо Галина була досить горда, щоб шукати будь у кого підтримки або протекції, але людини-друга, з якою можна при потребі поділитися горем і радістю, їй бракувало серед шкільких колег. Певно, й сьогодні, якби біля неї був Андрій Степанович, вона не повелась би так безрозсудно-визивно з директором школи й не наговорила б У запалі.стільки непотрібного. Андрій Степанович, напевно, схвалив би її принциповість, бо він і сам якось казав їй про шкідливість завищування оцінок, але він рішуче заперечив би її абсурдну вимогу призначити екзамен для Женчика, тоді як усі інші учні переходять з четвертого класу в п'ятий без усяких екзаменів. Сказав би про це спокійно, переконливо, і Галині враз би полегшало. З ним їй завжди ставало легше на душі, але чи досить цього, щоб зв'язати свою долю з його і як же буде з Женчиком? Чи ж не для сина жила вона досі? А може, саме для Женчика потрібна нова родина,

де є і мати, і батько, є в домі чоловік, з яким хлопець знайде спільну чоловічу мову? Адже що більше підростає Женчик, то більше уривається в нього зв'язок із матір'ю; в хлопця виникають свої запити, з якими він уже не звертається до матері. Те; що Женчик, десятирічний хлопчина, за звичкою з раннього дитинства, ще й досі лягає спати до мами в ліжко, не може вдержати його коло неї вдень. Удень хлопцеві потрібний був батько.

Батько!.. Хлопчина інколи питав матір про свого батька, але, почувши майже достоту те саме, що мати оповідала йому раніше, усамітнювався й замислювався, і хто зна, які думки роїлися в засмученій дитячій голові..

Так, Галина свідомо створила легенду про Женчикового батька й намагалася подавати її синові такою, як поспіхом, ковтаючи сльози, склала, коли стало ясно, що Олег не повернеться більше ніколи. Хай малий, втративши живого батька, матиме хоч якусь утіху з вигаданого батька-мертвого.

Щоб ніхто, навмисне чи випадково, не зміг сказати бідолашному покинутому хлопчикові страшної правди, Галина переїхала тоді у віддалене село іншої області з того районного центру, де, повернувшись з евакуації під час війни, марно ждала майже три роки свого чоловіка. Ка новому місці ніхто не знав її трагедії, і лиш на пошті, де Галину викликали щомісяця одержувати за поштовим переказом завжди однакову суму грошей, догадувалися, що це аліменти. Завідувачка пошти не раз пробувала витягти загадкову одержувачку аліментів на щиру розмову, але Галина вперто ухилялася. Може, через це Галина не заприятелювала в селі ні з ким і набула репутацію гордячки. Хай! Спокій Женчикової душі їй над усе. Галині байдуже — чи думають сторонні люди, що вона мовчить про невідомого Женчикового батька з ображеної жіночої гордості, чи з надмірного болю. Зате Женчик, не маючи біля себе, як інші діти, батька, міг потішати себе, що його тато загинув на війні як герой.

Розуміється, це дуже сумно, що до Женчика ніколи вже не приїде його тато й не розкаже про війну та свої подвиги на ній, але ні в кого на

селі нема батька-пілота, що тільки в останньому повітряному бою, високо-високо над землею, збив аж три фашистських літаки, а від четвертого загинув сам. А скільки ж то літаків він позбивав раніше? Навіть мама, дарма що вчителька, не могла їх полічити й завжди, коли Женчик хотів уточнити число батькових перемог, відповідала зітхаючи: "Багато. Дуже багато, Женчику, він збив їх..."

Кілька разів Галина, повернувшись із школи, заставала сина принишклого в кутку кімнати, де лежали його іграшки. Хлопець зосереджено роздивлявся вправлену в гілля з канітелі червону зірку з батькового кашкета, що якось зациліла з тих часів, котрі не пам'ятав Женчик. Раніше він носив з собою цю батькову авіаційну емблему й показував іншим сільським хлопчакам, але після того, як завжди замурзаний і насмішкуватий Пилипчук, не знаючи, як назвати емблему, попросив дати йому подивитися "капусту з зіркою", Женчик образився й більше не показував її нікому. Навіть побачивши матір, він мерщій ховав свою єдину реліквію, чи то затаюючись з думками, чи боячись, щоб і мама якимось необережним словом не зневажила таку дорогу для нього річ.

Було ще в кімнаті дитяче ліжко, яке Халина купила колись за присланні від колишнього чоловіка аліментні гроші. Його давно б уже слід продати чи подарувати комусь, бо Женчик переріс маленьке ліжечко і, як тільки став ходити, все просився до мами під бік і так звик з нею спати, що спить поруч Галини й досі. Та ось хлопець якось поцікавився, де мама купила таке ліжко, адже в сільській крамниці таких не продають, і Галина, не подумавши, сказала, що це батько купив Женчикові, як ще приїздив до них з фронту. І маленьке, майже зовсім нове ліжко стало для хлопчика другою реліквією. Коли перед Першим травня Галина надумала винести ліжко на горище, Женчик так жалібно став просити залишити його ліжечко в кімнаті, що Галина не наважилася відмовити йому. Це хоч і маленьке ліжко заважало в невеликій кімнаті, до того ж син не дозволив навіть мамі класти туди свої книжки або учнівські зошити й пильнував, щоб ліжечко було чисте, охайно застелене, як тоді, коли купив його тато — герой-пілот.

Мертвий батько, виявляється, жив і далі в Женчиковій Душі й, мабуть, житиме, поки не з'явиться в їхній маленькій родині другий батько, що зможе заступити й витіснити з пам'яті рідного.

Останнім часом Галина не раз думала, що, може б, не треба було б вигадувати цієї гарної легенди, може, ліпше було сказати колись хлопчикові відразну правду й тим назавжди одрубати пам'ять про негідника-батька, але як це зробити, коли бідний хлопчина спить і марить своїм батьком?

Дитині було півтора року, коли кінчалася війна. Як нетерпляче чекала Галина того дня, коли після перемоги Олег нарешті повернеться до неї, побачить сина, що вже почав вимовляти "мама" й наслідувати шипіння гусака "хрш-ш-ш", чим виявляв воднораз своє захоплення диво* глядною істотою в білому пір'ї з червоним дзьобом та прохання винести його на вулицю, де ходить те чудо. От тільки "тато" не могло вимовити дитинча: очевидно, потрібний був реальний образ, а не сама звукова абстракція... Як боялася Галина тих останніх тижнів війни за життя свого чоловіка! Щоправда, безпосередньою небезпекою Олегові ніколи не загрожувало, відколи його забрано до війська. Ніякий, він не пілот (то тільки в своїй імпровізації для Женчика Галина зробила його повітряним асом), а просто тиловий військовослужбовець, що весь час перебував на метеорологічній службі військового аеродрому, де лише випадковий напад ворожої авіації міг би нагнати на Олега певну небезпеку. Але той час, коли фапіистські літаки безкарно ширяли в небі, давно минув, і навряд чи зважилися б вони тепер перейти від оборони до нападу — не до поросят свині, якщо її саму смалять. А роте чи довго ж злетіти в повітря на підступно покинутій німецькій міні; хто може вберегтися від випадкової дурної кулі, та й хто зна, на яке безумство здатний в останню хвилину смертельно поранений хижий звір!..

Про ці можливі небезпеки казав колись Галині сам Олег, приїхавши на три дні з фронту, бо, мабуть, у глибині душі йому було ніяково перед дружиною за свій спокійний захоронок "на війні, де інші важили життям. Так сприйняла тепер у спогадах чоловікові слова Галина, але тоді, а

надто коли кінчалася війна, бентежна думка додала безліч усяких несподіванок, що з лихої іронії долі саме наприкінці воєнних страхіть могли відняти в неї чоловіка, а малятка Женчика позбавити батька.

Соромно згадувати, але Галина почала тоді навіть нишком молитися богові, благаючи врятувати її Олега: ану ж поможе це.

Ніщо не помогло, і Олега в неї таки віднято...

Де, коли й як зійшовся він з тою невідомою безсердечною жінкою-розлучницею — Галина довго не знала. Минуло з півроку, як одгриміли салюти перемоги, повернулися додому — хто цілий, хто покалічений, хто жахливо спотворений — чоловіки в інших родинах, тільки не повернувся Олег — нема ні його самого, ні похоронної... Як заздрила тим жінкам Галина, у яких сидів тепер у хаті хай сліпий, хай безрукий чи безногий, але безмірно рідний чоловік і смалив товстелезні цигарки з махоркою!

Все припускала Галина: може, десь у полоні нидіє і жде не діждеться, коли його пустять додому; може, лежить десь тяжко поранений у шпиталі й не може ні сказати, ні написати про себе, бо одібрало йому пам'ять; може, загинув десь безвісти у веремії останніх запеклих боїв... Усе могла уявити собі Галина, тільки не такого листа, що його вона одержала на сьомому місяці свого безнадійного чекання: "Знаю, Галю, що ти чекаєш іще на мене, але не чекай більше, не шукай і не питай у мене ні про що, бо це марна справа. Дороги війни звели мене з іншою жінкою, і до тебе я не повернуся. Не хочу завдавати ні собі, ні тобі зайвого, непотрібного болю і через те не приїду глянути навіть на сина, якого ти, я певен, породила від мене. Тобі здаватиметься мій вчинок дивовижно-диким, але зрозумій, що в житті трапляються явища, дужчі за нас з тобою. Не хочу брехні й тому пишу тобі правду, хоч яка вона гірка для тебе й для мене. Не хочу бути падлюкою перед тобою, а тому регулярно надсилатиму належні з мене аліменти на дитину. В разі змініш адресу, повідом мене: "Естонська РСР, Таллін-5, до запитання, Олегові Семеновичу Вер-ховському.

Прощай!

Олег".

Кожне слово цього листа, писаного такою знайомою рукою, приском пекло її серце й мозок, в очах потемніло, й рука з листом безсило опустилася додолу... Аж десь за годину, коли почулося з колиски, де спав по обіді Женчик, "ма-ма", Галина стрепенулася, мов прийшла до пам'яті, і гостра образа за дитину, за сина, пойняла її душу.

Натягуючи на малого штанці й кофтинку, щоб пустити на підлогу бавитися цяцьками, Галина дорікала в думках чоловікові, що віднині став чужим, уривками фраз з його листа: "Не хочу завдавати зайвого, непотрібного болю", "Не хочу бути падлюкою перед тобою".

Хіба можна було завдати більшого болю, як написати такого листа? І чи є ж більша підлість, як покинути свою дитину, свого сина? Проміняти свого первістка на якусь шльондру! — обурено вигукувала Галина, не помічаючи, що робить це вже не подумки, а вголос, аж з кутка кімнати обернувся від своїх цяцьок Женчик і здивовано спитав:

— Со, ма?

"Ма" означало в нього і скорочене "мама", і слово "нема", але зараз воно увібрало в себе обидва ці поняття, і Галина кинулася до дитини, міцно притиснула до себе маленьку істоту, яка не зрадила ще її, і, конвульсійно здригаючись від раптового плачу, що прорвався рясними сльозами, безутішно повторювала:

— Нема, нема, дитино моя... та вже й не буде... Не приїде до нас... Чужі ми стали йому, Женчику! Нема...

Вражений незрозумілим маминим плачем, хлопчик розтирав по щоках Галини патьоки сліз і приказував заспокоюючи:

— Не пач, ма! Не пач!..

Від цього Галина зайшлася сльозами ще більше, а Женчик, щоб якось розраяти маму, притьмом одірвався від неї і за хвилину простягнув їй свого улюбленого оксамитового котика:

— На, ма, погайся!

Новий потік сліз залив Галині очі й лице, але то були вже теплі сльози розчулення й вдячності, від яких стало враз легше на Душі. І тоді ж Галина сказала собі: "Що б там не сталося, а треба жити! Не для себе, бо що мені тепер житг тя, як не осоружна моральна мука,— для Женчика мушу жити. Для цього ласкавого дитятка, котре не зрозуміє ні причини мого тяжкого болю, ні своєї власної трагедії безбатченка".^

Долаючи нехіть до життя, треба, думала Галина, не тільки далі жити, а ще й боротися за це непотрібне їй самій життя, бо хто ж, як не вона, захистить безпорадну дитину від отруйного смороду побуту, в якому стільки ще гидоти й спотворення? Хто ж допоможе Женчикові зміцніти на силах і твердо стати на ноги, щоб іти незабрудненим повз життєві калюжі й болота? Тільки вона! Не дружина, не жінка, а лиш мати...

Через два дні надійшов грошовий переказ. Тримаючи в руках поштове повідомлення й удруге переживаючи гострий біль покинутої жінки, Галина спочатку хотіла одразу ж піти на пошту й відмовитись від тих огидних грошей, що принижували її і ображали жіночу гідність. Вона вже;

підвелася, роздумуючи, до яких сусідів зручніше зараз одвести на часину Женчика, коли малий попросив:

— Ма, моні.

Галина кинулася дати дитині молока і раптом подумала: а яке, власне, право має вона відмовлятися від цих грошей? Таж вони належать не їй — з них вона не витратить на себе ані копійки — це Женчикові гроші. Хай Женчик краще їстиме й одягатиметься, ніж то могла Галина витрачати на нього з своєї скромної вчительської зарплати. Ба навіть, якщо б колишній чоловік її (Галина так і сказала самій собі на мислі, уникаючи називати його ненависним тепер іменем Олег) не догадався б переказати їй ці гроші, треба було б змусити його через суд сплачувати дитині належне! Дитина не повинна зазнавати нужди від того, що батьки казяться й кидають своїх дітей напризволяще.

Йдучи на пошту, Галина знову гірко думала: "Не приїхати навіть подивитися на свою дитину! На таку милу дитину, як Женчик! Забути все заради якоїсь розпусної фронтової дівки, що пройшла, мабуть, не через одні зголоднілі по жіночому тілу руки, яка, може, не варта навіть, щоб на неї глянути, а не те що проміняти на неї жінку й дитину!.."

Але Галина не уявляла ще, якої гіркоти й сорому завдасть їй така звичайна річ, як одержати на пошті гроші від нього. Даючи їй розписатися на бланку, поштовичка, чи то справді не знаючи, чи тільки удаючи, ніби їй невідомо, що це за переказ, радісною усмішкою і гучним вигуком привітала:

— Галино Василівно! Поздравляю вас! Нарешті й ви діждалися від свого...— Але, побачивши засмучене обличчя вчительки, надто коли та при слові "свого" закусила нижню губу, осіклася й, подавши наперед приготовані купюри грошзнаків, стала розпитувати: — Що з ним? Чому досі не приїхав сам? Він же, здається, й синочка ще не бачив?..

— Не знаю, не знаю... Нічого не знаю...— тихо відповіла Галина й, не полічивши навіть поданої їй грубенької пачки грошей, мало не прожогом кинулася з пошти, щоб мерщій припинити ці додаткові тортури з розпитуванням і удаваним співчуттям. їй здавалося, що на пошті всі вже знають про її горе (мабуть, і Олегового листа, перше ніж принести їй, самі прочитали, як то, кажуть, вони часто роблять з цікавості) і тепер

лицемірно виказують їй своє вболівання, аби в душі Ще більше покепкувати з неї. Не вміла, бач, приголубити як слід свого чоловіка, вдержати біля себе, от він і покинув Дурепу. Таж на такого красеня дівчат тепер — хоч греблю гати! Гарний собою, ставний, герой Вітчизняної війни! З її не такою вже й показною зовнішністю — обома руками триматись би за будь-якого чоловіка!.. І порядний, дивіться, який: стільки грошей надіслав їй! Інший, натерпівшись лиха на війні, майнув би собі — і шукай вітру в полі, а в цього, видно, й совість є...

Галина квапилася відійти подалі від пошти, куди щойно сама привела себе на посміховисько й звідки поповзуть тепер плітки й пересуди про неї по всьому району. І хто ж, хто заступиться за неї? Хто візьме за своє її образу й біль і привселюдно стане на її боці серед цих жорстоких, несправедливих людей, ладних виправдати того, хто покинув, і обвинуватити покинуту?..

— Покинуту! — вимовила вона ще раз уголос, гидливо усвідомлюючи, що це жалісне слово стосується не когось іншого, а її.

Гордий гнів спалахнув у Галининому серці.-Ні, Галина не потребує ні від кого співчуття! Ніхто не сміє зневажити жінку, якщо вона — мати. А віднині вона тільки мати, над усе мати! За честь матері вона змагатиметься скільки її сили. Дряпатися, кусатися буде, якщо треба, але нікому не дасть зневажити себе й скривдити тим Женчика!

І того ж дня Галина поклала собі конче переїхати в інше місце, де ніхто не знає її і не буде лізти з дошкульними запитаннями й образливими зітханнями.

Аліменти надходили акуратно й у це велике село, де Галина влаштувалася у повній середній школі Тепер її вже не пекли бланки переказів, написані знайомою рукою, завжди з однаковою сумою грошей, надісланою щомісяця в один і той же день. До цих переказів звикли на новій пошті, й ніхто, діставши одного разу спокійну, стриману відсіч, не

наважувався більше питати, видати, гордовиту вчительку про загадкового акуратного відправника.

Але дивна річ: що далі відходив час від того страшного єдиного листа й першого переказу аліментів, то більше обілявся, ставав невиннішим, чистішим у Галининих очах її колишній чоловік. Немовби ці надіслані від нього гроші, до яких попервах гидко було доторкнутися, помалу змивали з нього непрощенну провину перед Женчиком і нею. Дивуючись сама, Галина не раз ловила себе на думці, що їй хочеться якось пояснити й виправдати злочин Олега. Та й чи ж можна назвати злочином його вчинок? Вчинок поганий, ганебний навіть, але скільки чоловіків, не розбещених, не морально-спотворених, а працьовитих, порядних, зраджують своїх жінок! Не треба далеко й ходити — хіба не знає Галина колгоспного бригадира, комірника й зава молочної ферми, батьків її учнів, що скачуть у гречку мало не перед очима всього села? А скільки ж ще тих, що тишком-нишком, як шкодливі коти, підло обдурюють своїх жінок, яким за роботою в колгоспі та турботами коло дітей, ніколи вистежувати їхні зальоти! А Олег не схотів брехати й написав правду. Хай жорстоку, тяжку, але все ж — правду. Хіба за це не слід поважати людину?.. І чи можна ж суворо судити Олега за те, що в умовах воєнного роздоріжжя він, непевний, чи житиме завтра, чи не чигає на нього смерть уже сьогодні, зійшовся з якоюсь випадковою жінкою, яку невблаганна доля кинула у вири війни? Хіба мало чула Галина від інших жінок про фронтові походеньки дівчат-писарів, регулювальниць, зв'язківців? Ні, не можна звичайною мірою судити зголоднілих по жіночих пестощах чоловіків-фронтовиків, котрі, вихопившись із вогню боїв, кидалися до цього сурогату кохання, щоб на короткий час забути всі злигодні війни. Чому ж її Олег мав бути винятком серед багатьох-багатьох чоловіків, наділених від природи плоттю й кров'ю?..

Тільки чому ж інші чоловіки повернулися до своїх жінок і дітей, а Олег — ні? Галина відчувала вже, що простила б Олегові всі його фронтові "романи", якби він повернувся. Навіть тепер, через три роки як закінчилася війна, вона знайшла б у собі сили простити, забути й ніколи не дорікнути, коли б оце раптом розчинилися двері й на порозі став він,

змучений, як і вона, всім пережитим, кинувся б обіймати Женчика, а потім нерішуче підійшов би до неї з похиленою, розкаянною головою. Все простила б тоді Галина!

Але Олег не вертався.

Не інакше як слабохарактерний, з лагідною вдачею, але кволою волею, Олег попав під вплив, опинився в тенетах якоїсь розпусної, вульгарної жінки, що цупко тримає його в своїх руках, і не може визволитися. Як це ще вона дозволяє йому надсилати аліменти?.. ,

І гостра цікавість, заквашена на крутій ненависті до тої невідомої жінки, що зухвало забрала в неї чоловіка й у Женчика батька, росла й дужчала в Галининій душі.

Женчикові пішов був сьомий рік, коли він раптом напровесні захворів на запалення легенів. Галина металася між медпунктом, де у фельдшера вийшов увесь пеніцилін, і школою, благаючи колег привезти з обласного центру вкрай потрібні ліки, і коли викладачка української літератури, погодившись, забігла ненадовго додому й вийшла на шлях чекати на автобуса, Галина, знеможена, повернулась додому.

Коло Женчикового ліжка сиділа секретарка сільради, яку Галина попросила доглянути хвору дитину, поки вона збігає на медпункт. Коли Галина вбігла до кімнати з мовчазним, але стривоженим запитанням на блідому обличчі, секретарка міняла на хлоп'ячій голові мокрі рушники.

— Усе марить батьком, а до пам'яті не приходить...— сумно повіла секретарка, підводячись із стільця.й пропускаючи Галину до ліжка.

Хлопчик палахкотів у гарячці, кидався з боку на бік, уривчасто важко дихав і в забутті лепетав:

— Тату! Татуню! Візьми ж і мене з собою... Я хочу летіти. Татку! Візьми!..

Женчик хапонув ротом повітря, притиснув до грудей стиснуті кулачки й замовк. Кулачки розтулилися, й руки безсило зсунулися на постіль. Галина кинулася до синової голівки, схилившись над заплющеними очима й напівроз-критим ротиком, у якому, здавалося, застряло останнє слово "візьми" й стирчить звуком "и", і холодний жах пронизав її...

Вона припала чолом до гарячої синової щоки, стримуючи крик розпачу, готовий зірватися з її уст, і раптом відчула — не стільки шкірою свого обличчя, скільки всім материнським єством — рівне, спокійне дихання Женчика. "Живий! Живий, мій хлопчику, моє дитятко, мій зайчику!" — вигукувала в думках найщасливіша з-поміж людей планети Галина й мовчки виціловувала синове обличчя.

Женчик розплющив очі й здивовано подивився на маму.

— Це ти, мамочко? А я думав — тато,— трохи розчаровано промовив він.— Тато приходив сьогодні. В комбінезоні, в пілотському шоломі...— і замовк, приходячи до пам'яті й зосереджено думаючи про щось своє.

Коли Женчик знову заплющив очі й, здавалося, заснув, Галина обережно перенесла його на своє ліжко. Але Женчик не спав. Обернувшись лицем до матері, він ніжно попросив:

— Мамочко, розкажи мені про тата. Все-все розкажи що пам'ятаєш.

Галина прилягла край ліжка й, запинаючи свій розхристаний домашній халатик і долаючи страшенну втому, яку відчула тільки тепер, коли Женчикові полегшало, в котрий уже раз стала розповідати давно вигадану легенду про смі-лизого батька, що не боявся фашистів і нищив їх на своєму літаку, не даючи їм налітати на наші села й міста та вбивати дітей і їхніх батьків.

Женчик захоплено слухав, притулившись до матері, й інколи просив ще раз повторити якийсь епізод або уточнити деталі.

— Мамочко, а тато носив наган чи пістолет? — спитав він раптом, і Галина одразу відповіла:

— Ну, розуміється, наган, Женчику! Такий здоровий і важкий...

Хлопчик подумав щось і перебив дальшу розповідь:

— Ти, мабуть, забула, мамочко! В тата був — пістолет: усі ж льотчики носять пістолети.

— Правда, Женчику,— пістолет. Так, так, пістолет! — похопилася Галина й, намагаючись надати своєму голосу природного звучання, додала: — І як це я забула про це: розуміється, пістолет...

Женчик мовчки чекав на дальшу розповідь, а Галина скорботно думала: "Бідний! Він і уві сні, й увіч усе марить своїм татом..."

З тої ночі Женчик завжди спав на широкому маминому ліжку поруч неї.

Галина ледве дочекалася тоді канікул, щоб одразу взяти відпустку й їхати до Талліна.

Чуже місто непривітно зустріло її похмурим днем. Розірвані клапті сірих хмар, наздоганяючи одна одну, поспішали кудись із Фінської затоки в глибину цієї маленької, але такої охайної країни, аж Галині не вірилося, що це насправді так, а не штучно прикрашено для "показухи". Хмари низько летіли над гостроверхими дахами будівель і зачіплялися за шпилі веж і тоненькі хрести кірх. Здавалося, саме з продірявлених шпилями хмар сіявся часом дрібний дощ, але інколи хмари розступалися, і тоді

ненадовго пробивалося сонячне проміння, що не весело, а журно ряхтіло краплинами сліз на листі дерев і замшілих стінах старовинних будинків.

На привокзальному майдані Галина сіла в таксі й поїхала шукати пристановища в готелі. Але знайти не то що окремий покій, як їй хотілось, а бодай вільне ліжко, аби якось переспати ніч, тепер, коли почався туристський сезон, у Талліні виявилось неможливо. їдучи від готелю до готелю після чергової відповіді, що місць нема, Галина неуважно дивилась на вузькі, мов вихоплені з середньовіччя, вулички й провулки та широкі сучасні майдани з бетоном і склом модерних споруд, але ні історичні пам'ятники, ні останні досягнення архітектури не цікавили Галину — вони були не для неї.

Відколи вона вийшла з вагона поїзда й, несучи легку валізу, пройшла через гомінкий вокзал і опинилася в місті, її не покидало відчуття казковості. Усе здавалось їй нереальним: і те, що вона таки приїхала сюди шукати Олега, щоб повернути його до себе й Женчика, і стара ратуша з флюгером угорі, і навіть цей мовчазний естонець шофер таксі в якомусь чудному маленькому кашкетику. Усе якесь фантастичне, неначе Галину нараз перенесено в химерний світ, але не з добрими феями й потішними гномами, а в той похмурий витвір людської фантазії, населений відьмами й перелесницями, що одна з них причарувала її чоловіка й десь тут, за цими старезними стінами, тримає його, безпорадного, в чіпких, пекельних руках...

Хтозна-скільки ще довелось би Галині марно шукати притулку в таллінських готелях, якби в четвертому чи п'ятому, де Галині також сказали, що місць нема, в неї не вихопилося з одчаю:

— Приїхала у важливій справі до Талліна аж із Києва — й нема де навіть переспати нічі

— А ви аж із Києва?

І тут, теж як у казці, фортуна обернулась лицем до Галини.

Адміністратор готелю, франтувато вбраний естонець, що досі з холодною чемністю коротко відповідав: "Вільних місць, на жаль, немає", враз, ніби в-ньому розтанула крига, співчутливо сказав:

— Хвилиночку! Може, щось придумаємо... Адміністратор узяв телефонну трубку, сказав комусь щось

по-естонському, і не встигла Галина отямитись, як її привели на третій поверх, у невеликий, затишний покій з двома ліжками.

— Тут вам буде спокійно: крім вас, у цьому номері — поважна дама з Литви,— сказала, твердо вимовляючи російські слова, білява естонка-номерна і показала Галині її ліжко.— В разі потреби дзвоніть. Це,— номерна торкнулася ґудзика електричного дзвінка на стіні,— до мене.

Вона привітно всміхнулася, кивнула головою і вийшла.

"В разі потреби..." — Галина повторила сама до себе слова номерної і зітхнула: які там у неї потреби! Тільки — дізнатися, де живе в цьому гучному великому місті Олег. Тільки й того... Це треба через адресне бюро, але де воно міститься тут?.. Найліпше спитати в номерної. Правда, незручно одразу турбувати, та однаково рано чи пізно доведеться... І, повагавшись хвилину, Галина натиснула на ґудзик дзвінка.

Номерна враз прийшла і з стриманим, ледь помітним подивом глянула на Галину.

— Вибачте, що потурбувала вас. Де в Талліні адресне бюро?

Естонка не одразу зрозуміла запитання:

— Вам треба чиюсь адресу? Де живе?.. Прошу не турбуватися! Я спитаю зараз телефоном. Тільки скажіть прізвище, ім'я й по батькові та вік.

Номерна вийняла з-під білого фартушка маленький блокнот з олівцем, і поки вона записувала Олегове прізвище, Галина вираховувала, скільки то має бути тепер Олегові років.

— Вік? — спитала номерна, підводячи очі від блокнота.

— Тридцять п'ять...— невпевнено відповіла Галина й враз похопилася: — Та ні ж бо! Тридцять шість... Він же на два роки старший за мене...

Цього не треба було б додавати, але номерна була тактовна й, ні про що не спитавши, пішла. Хвилин за п'ятнадцять вона повернулася з аркушиком паперу, на якому чітко було написано: "Верховський Олег Семенович, вулиця Леніна, 48, кв. 25".

"Тепер — усе, можна йти..." — сказала сама собі Галина, але піти одразу не могла: занадто закалатало серце, коли папірець з Олеговою адресою опинився в її руках. Звісно, в такому збудженому стані йти не можна. Треба хоч трохи заспокоїтися. Вона присіла на кріселко й у дзеркальних дверях шафи на одяг побачила своє відображення.

"Чи одразу ж упізнає мене?" — подумала Галина й підійшла ближче до дзеркала, пильно вдивляючись у своє змарніле, стомлене дорогою обличчя.

Вдома, на селі, вона стежила тільки, щоб бути охайно одягненою і гладко зачісаною. Поспішаючи ранком до школи, їй не було коли розглядати детально своє обличчя, а вдень і ввечері ставало багато іншого клопоту, щоб не думати про свою зовнішність, тому зараз вона вперше помітила дрібні зморшки коло очей, глибоку складку над переніссям і бліді, анемічні губи... "Боже, як я постаріла!" — тоскно

подумала Галина, усвідомлюючи, що в такому вигляді стати перед Олегом після довгої розлуки не можна. Ці передчасні зморшки викличуть у нього хіба лиш жаль, а не згадку про колишні спільні щасливі дні. Що б там не казали, а чоловікам потрібна перш за все жіноча зовнішність.

Вона оглянула критично свій приношений жакет, немодний синій дощовик, якого тепер не носять жінки навіть в обласному центрі на Україні, але скромність одягу не стурбувала її: хай бачить Олег, що вона ані копійки не витрачала з аліментів на себе. А от щодо обличчя, то треба щось придумати...

Галина поквапливо, мовби боялася спізнитись на призначену годину побачення, зняла дощовика, бо надворі розпогодилося, наділа під жакет свіжовипрасувану блузку й вийшла з готелю. Жадібно поглядаючи, як жінка з далекої периферії, на вітрини крамниць, вона нарешті надибала на парфюмерію і несміливо зайшла. Досі Галина ніколи не фарбувала губ і не пудрила обличчя, тому попросила дати губної помади й пудри сором'язливо, як дівчина-підліток, що потай від матері вперше купує заборонені принади. Літня продавець мовчки поклала на скляному прилавку кілька губних олівців різних відтінків і маленьких пуделок різного гатунку пудри. Галина, не питаючись, узяла навмання те, що лежало ближче, розплатилася й вийшла на вулицю.

Повертаючись до готелю, вона завагалася перед одчиненими дверима перукарні: може, зайти зробити собі перманент? Але, пригадавши вчительку англійської мови їхньої школи, що повернулася з області після перукарських маніпуляцій з смішною баранячою головою, Галина пішла геть. Ні, досить з неї губної помади й пудри, якими хоч-не-хоч мусить затинькувати капосні позначки пережитих літ, а зачіска хай лишається такою ж, як звик колись її бачити Олег — гладенькою, з проділом посередині й укладеною позаду, тепер поріділою, косою.

Дама з Литви, на щастя, ще не повернулася до покою, і Галина заходилася перед дзеркалом підмальовувати невправною рукою губи й густо засипати пудрою капосні зморшки. їй довелося кілька разів

стирати на губах помаду, перше ніж удалось більш-менш правильно навести обриси губ і зафарбувати бліді кутики уст. Вона відсунулася від. дзеркала, щоб глянути здаля на своє лице, і їй здалося, ніби вона напнула на живі риси мертву маску. Яскраво-червоні губи на тлі смертельної блідості обличчя скидалися більше на підмальований бешкетливою рукою надгробний пам'ятник, ніж на живе лице. Вона трохи стерла на щоках пудру, але до покою ввійшла з пакунками немолода литовка, і Галина нашвидку привітавшись з нею, пішла шукати вулицю Леніна із заповітним сорок восьмим номером.

Не звикши користуватися ліфтом, зійшла пішки аж на шостий поверх, де нарешті побачила на дверях цифру 25.

Серце їй калатало, і треба було спинитися перед дверима віддихатись. Адже тут, за цими німими дверима, живе Олег і та. Ота фурія, що накоїла стільки зла Галині, Женчикові та й не інакше як самому Олегові. Тільки натиснути на кнопку дзвінка, що її видно на одвірку,— двері відчиняться і...

Але минуло ще кілька хвилин, поки Галина набралася духу й різко подзвонила.

Двері відчинила молода білява жіночка, видимо, естонка, й здивовано подивилася на незнайоме, вульгарно підмальоване обличчя.

— Олег...— запнулася Галина перед тим, як вимовити по батькові,— Олег Семенович Верховський тут живе?

— Тут, але його зараз немає вдома,— правильно по-російському, але з твердою естонською вимовою відповіла, очевидно, природна, а не фарбована блондинка, все ще не сходячи з дива.

— Ви, мабуть, його друга дружина? — спитала Галина, несвідомо підкреслюючи слово "друга".— Дозвольте поговорити з вами.

— Прошу! — запросила все ще здивована блондинка, кинувши на незнайомку трохи збентежений погляд великих зеленавих очей, про які Галина одразу подумала: русаль-чині очі.

— Прошу сідати! — чемно запропонувала гарненька, як коштовна лялечка, господиня, але сама лишилася стояти далі.— Мене звуть Мілі,— для чогось одрекомендувалася вона й додала: — Я вас слухаю.

— Мене звати Галина. Я перша Олегова дружина...

— Догадуюсь,— спокійно промовила естонка. Галина перевела дух і не знала, з чого почати мову.

Вигляд тендітної господині Олегової квартири, з легким рум'янцем на щоках і вправно, ледь помітно підфарбованими приємною рожевою помадою пухкими губами був далекий від того бридкого образу фронтовички-писаря, що його створила була Галина, думаючи про розлучницю, і через те важко було добрати, як з нею починати розмову на таку дражливу тему. Треба було хоч трохи освоїтися з цим несподіваним обличчям другої Олегової дружини. Тим часом та знову повторила:

— Так я вас слухаю.— Але через те, що Галина від внутрішнього хвилювання не змогла почати розмови й тепер, естонка, щоб якось розрядити неприємне напружене мовчання, спитала: — Ви курите? — й дістала з маленького круглого столика розпечатану пачку сигарет.

Галина заперечливо хитнула головою, а естонка граціозно витягнула довгими тонкими пальцями сигарету, недбало чиркнула сірника, прикурила й сіла на стільця, закинувши ногу на ногу. її незалежна поза, ці оголені за коліна гарні, мов вирізьблені, ноги, а головне сигарета в роті — зробили господиню чимось схожою на тих жінок, що не обтяжують себе моральними роздумами, вибираючи собі партнерів для легкого, веселого життя. Це дало Галині відчуття своєї переваги над другою

Олеговою жінкою. Вона мотнула головою, мов відкидаючи рештки свого недавнього зніяковіння, глянула крізь прозорий серпанок тютюнового диму в лице ненависній суперниці й з притиском сказала:

— Я приїхала подивитися на ту, що забрала в дитини батька, а в мене — чоловіка.

— Прошу!— немовби охоче відповіла естонка, підвелася з стільця й, наче манекенниця'в ательє на огляді модного вбрання, звільна обкрутилася своєю зграбною фігуркою перед Галиною.

— Як ви вважаєте? — спитала вона Галину спокійним, діловим тоном, в якому майже не почувалося іронії й самовпевненості.

Але Галина вже не чула її. Вибух шаленого реготу, уриваний спазмами ридань, чого ніколи не сподівалася Галина від себе, потряс її, і далі вона нічого не пам'ятала...

Очутилася лиш тоді, коли естонка з склянкою води в руці, пропонувала їй випити й прилягти на тахті. Витираючи мокрі від сліз очі, Галина встала й тихо промовила:

— Прошу вибачити мені... Якщо можете, забудьте, що я до вас приходила...— І за хвилину додала ще тихшим голосом: — Як постараюсь забути це і я...

Швидко спускаючись, мало не біжучи з шостого поверху, Галина з огидою стирала хусточкою з лиця рештки змоченої слізьми пудри й помаду на губах.

Дивна річ: хоч як прикро було потім згадувати цю безглузду подорож до Талліна, але Галина не каялася, що поїхала туди. Принаймні тепер стало остаточно ясно все, і надіятися їй на щось — нема чого. І як це можна було так примітивно уявляти собі невідому раніше другу Олегову

жінку: "Фронтовичка-писар, розпусниця, сласна мегера, що підчепила слабовільного молодика!" — дорікала собі Галина, згадуючи молоду, вродливу естонку, до якої годі було рівнятися їй, позначеній літами й пережитим тяжким горем. Не з неї реготала тоді, поза своєю волею, в істеричному нападі Галина, а — з себе. Як добре вийшло тоді, що Галина не зіткнулася з Олегом у його квартирі й він не бачив її жалюгідного, підмальованого спеціально для нього, обличчя!.. Хіба можна було з таким жахливим виглядом марити повернути Женчикові батька? Смішно було й думати про такі химери!

І разом із тим — як потрібен був тепер Женчикові батько!

Хлопець ріс, швидко розвиваючись розумово, і Галина боляче відчувала, що син більше й більше віддаляється від неї. В хлопця з'явилися нові, якісь свої інтереси, в які він уже не втаємничував матір. Шукаючи хлоп'ячого товариства, Женчик особливо прив'язався до старшого за нього на два роки Толика, сина фізкультурника з їхньої школи. Галині не подобався Толин батько, дженджуриста, неглибока людина, що цікавилася тільки футбольними та хокейними новинами й інколи перебивалася в учительській свіжими двозначними анекдотами, але не могла ж вона позбавляти Женчика радості піти з Толиком та його батьком на річку купатися або поїхати автобусом на футбольний матч. Лягаючи спати й умощуючись на широкому ліжку біля матері, Женчик ділився з нею своїми денними враженнями, захоплено розповідаючи про якихось чемпіонів, спритність воротаря на останньому матчі, не-об'єктивність футбольного судді і висловлював свої міркування про можливі перспективи якоїсь футбольної команди.

Все це було чуже й далеке Галині, але вона удавала, ніби уважно слухає, й, щоб не порушувати контакту з сином, часом навіть дещо питала. Проте її запитання були здебільшого такі недоречні, що Женчик лише дивувався з маминої необізнаності у футболі. Почуваючи в цій сфері, що чимраз більше захоплювала його, свою зверхність над мамою, Женчик усе менше й менше казав їй про свої футбольні справи, і Галина

сумно бачила, як уривається й ця, чи не остання ланка, що штучно якось ще єднала її з внутрішнім світом хлопчини.

Одного разу, набігавшись десь надворі, Женчик рано ліг спати, коли Галина читала за столом книжку. Вона довго ще сиділа, думаючи, щ хлопець спить, але він не спаь.

— Цікаво, за кого б уболівав тато, якби був живий,— за "Динамо" чи "Спартак"? — промовив Женчик, чи то думаючи вголос про щось своє, чи питаючи матір, і перевернувся на спину, коли Галина піддйшла нарешті до ліжка лягати спати.

"Бідний! І досі ще не може забути свого батька, якого ніколи не бачив у житті!" — скорботно промайнуло їй у голові, і вона ще раз подумала, що тільки чоловік, справжній друг, міг би знайти з хлопцем спільну мову про матчі та спінінги і дати їм належне місце у несформованій дитячій душі. Але де взяти такого друга?..

І ось такий друг несподівано об'явився сам.

Не думалося Галині, що її запитання на методичній нараді до Андрія Степановича стануть початком її зближення з тою людиною, яка могла б, як виявилося згодом, цілком заступити Женчикові батька, а їй — чоловіка. А саме ж з цього почалося її знайомство. З розмов на методичні теми під час перерв між лекціями вони перейшли на педагогіку взагалі, сільську школу, вчительське життя. Андрієві Степановичу було цікаво слухати Галину, бо, розповідаючи про свою школу, вона виходила не з того, що повинно бути, а малювала становище навчання й учительський побут такими, як вони є фактично. Тут багато чого не задовольняло Галину. Надходить, приміром, багато інструкцій, директив, вказівок, аж занадто багато цього канцелярсько-паперового потоку, але нема де взяти почитати теоретичної книжки, щоб ті директиви виконати до ладу; з запізненням доходить газета "Радянська освіта", та й вона, правду кажучи, далеко не завжди відповідає запитам учителів; про новини

художньої літератури, зокрема дитячої, годі й говорити: їх не завжди дістанеш навіть у районному центрі, а не те що на селі...

Андрій Степанович співчутливо похитав головою і, зітхнувши, сказав:

— Ну що ж — якщо бажаєте, я можу дечим поділитися з вами. Перед від'їздом зайдіть до мене додому.

Він оглянувся, куди б приставити свого ціпка з гумовим наконечником, бо через якесь каліцтво дуже шкутильгав на праву ногу, вирвав з блокнота аркушик паперу, написав свою адресу й, передаючи Галині, додав:

— Після роботи я майже завжди сиджу вдома.

Не роздумуючи, наскільки це буде зручно, Галина напередодні закінчення наради зайшла до Андрія Степановича на квартиру в центрі міста. Але коли двері відчинив їй сам господар і вона опинилася в двокімнатному приміщенні, де, крім Андрія Степановича, нікого не було, їй стало ніяково. В домі відчувалася відсутність жіночої руки: це видно було і в легкій намітці пилу, що вкрив гіпсове погруддя Шевченка на письмовому столі, і в давно не праному вишиваному рушнику, що прикрашав на стіні портрет старої селянської жінки, мабуть, матері Андрія Степановича, і в незаметених хлібних крихтах біля серванта. Все це якось зв'язувало Галину, немовби в її приході до самотнього чоловіка, хай навіть у діловій справі, було щось не цілком пристойне. Але господар був такий по-простому чемний і привітний, що Галина швидко освоїлася й стала почувати себе, наче зайшла до давнього знайомого чи навіть далекого родича. Цьому сприяло, певно, якоюсь мірою й те, що Андрій Степанович і в себе вдома не розлучався з інвалідським ціпком, спираючись на нього, коли переходив через кімнату, й ставлячи ціпка біля себе, коли сідав на стільця. "Бідний! Як йому, мабуть, заважає його каліцтво!" — подумала Галина, і невідомий їй раніше працівник інституту педагогіки став ніби чомусь ближчий, зрозуміліший...

— Ну, ви посидьте тут кілька хвилин, а я приготую чай. Ось свіжі журнали, щоб вам не нудно було.

Галина спочатку рішуче відмовилася від чаю, але господар так гостинно припрошував її, що кінець кінцем мусила погодитись, поставивши категоричну умову, що вона допоможе Андрієві Степановичу, і тут господареві нічого не лишалось, як піддатися й узяти Галину з собою на кухню. В маленькій кухні ще більше позначалася відсутність господині дому: на газовій плитці стояли немиті каструлі, на столі лишилася склянка з недопитим чаєм і лежала неприбрана шкурка з-під ковбаси... Галина заходилася перемивати посуд, тоді як Андрій Степанович, поставивши чайника на запалений газ, ніяково виправдувався за бруд на кухні:

— Син у туристській мандрівці зараз, та, коли він і вдома, на його допомогу дуже покладатися не можна: в нього свій клопіт — студент, до того ж ще й виріс без матері...

Галині хотілося спитати, де ж його мати, але це здалося їй нетактовним і вона промовчала, жаліючи ще більше кульгавого літнього чоловіка, якому доводиться ще й господарювати самому вдома.

Десь за місяць, коли Галина знову приїхала до Києва купити дещо собі та Женчикові й зайшла до Андрія Степановича повернути взяті книжки, двері відчинив стрункий юнак і чемно запросив зайти до більшої кімнати, яку Галина знала вже з попередніх відвідин.

— Тату, до тебе прийшли,— сказав юнак у відчинені на балкон двері, й відтіля вийшов, шкутильгаючи, Андрій Степанович, котрий, видимо, порався там коло ящиків з квітами.

— А-а, Галина Василівна! — радісно вигукнув він, високо підносячи забруднену землею руку на знак неможливості поручкатися.

— Прошу познайомитися: майбутнє світило радянської фізики — мій Борис! — сказав він, усміхаючись, і додав: — Прошу любити й жалувати! — І Галині вчулося в цьому додатку щось більше за шаблонну жартівливу фразу.

Син Андрія Степановича сподобався Галині. Подобалась його гарна зовнішність, яку Галина мимохідь порівняла з симпатичним, але далеко не вродливим обличчям Андрія Степановича й нишком подумала: "Мбуть, у матір вдався"; подобалася скромність у поводженні, де не відчувалося ні тимчасово накинутої личини приязні, ні штучно удаваного новітнього нігілізму, що так часто помічала вона серед теперішньої міської молоді; подобалася й якась внутрішня незалежність, коли на батькову рекомендацію він лагідно посміхнувся: "Вже й світило! Вже й радянської фізики! Ніби фізика не однакова, що в нас, що за рубежем!.."

— От бачите, Галино Василівно: так би мовити, "батьки й діти"! — сказав, повертаючись до кімнати й простягаючи Галині руку, Андрій Степанович.— Батько — відсталий, ретроград... Чого він вартий, коли атома не розщепив, кібернетики не видумав? Сидить собі старий пелех на тій землі, де народився, й нікуди не рипається. От ми, молоді! Нащо нам та рідна земля, коли нас кличуть до себе Марс, Венера, весь космос!..

Андрій Степанович жартома бурчав, удаючи себе за "старого пелеха", на якого він аніскільки не був схожий, проте якась нотка справжнього жалю прозвучала в його словах.

Борис, що, мабуть, не раз чув від свого нетяги-батька подібні слова й звик до них, мовчки посміхався й незабаром пішов кудись, а його батько, немовби ведучи далі почату розмову, журно казав Галині:

— Повірте, я й досі не збагну — хто й що виховує дитину, формує з неї ту чи іншу людину... От хоч би узяти мого Бориса. За рік з чимось перед війною мене послали в Західну, і я з дружиною та сином переїхав до

Львова. Борисові було тоді шість років, і ми влаштували його в щойно відкритий дитячий садок. Одного дня дружина пішла рано на базар і більше не повернулася... її вбила скинута з німецького літака бомба. Це був той жахливий ранок 22 червня сорок першого року, коли почалася війна, що зробила мене вдівцем, а мого Бориса удовиченком...

Андрій Степанович важко зітхнув.

— Ви уявляєте, скільки напруги мусив я тоді докласти, щоб з шестилітньою дитиною, сам з покаліченою ногою, вискочити з того безладу й сум'яття перших днів війни, що діялися в Західній Україні, і де пішки, де несучи стомленого Бориса на одній руці, де на випадковій підводі й, нарешті, в напхом заповненому людьми й речами вагоні — довезти його до Києва, а незабаром і в далеку гарячу Туркменію!.. Дезинтерія, плеврит, голоднеча, спрага, злидні — все довелося малому зазнати, поки в Ашхабаді я знайшов куток під покрівлею і роботу. В неймовірних умовах я заступив йому матір і з усіх сил тягнувся виконувати свої батьківські обов'язки, але не раз мені здавалося, що мене на все не вистачить і я не зможу довести до пуття хлопця.

Я відмовився від особистого життя, не оженився вдруге, боячись привести до хати Борисові злу мачуху, я присвятив йому всього себе і... І ось тепер він відходить від мене. Виходить, ми зовсім різні люди. '

— Але ж ваш Борис справляє дуже приємне враження, та й не обов'язково діти повинні бути копією батьків,— промовила Галина, бажаючи якось розважити Андрія Степановича й не розуміючи причини невдоволення його своїм сином. Той сумно пояснив:

— Є речі, що передаються з роду в рід, як пошана до батька й матері.

— Наприклад? — усе ще не догадувалась Галина.

— Ну, хоч би й таке: скільки сил доклав я, щоб у Туркменії, серед іншого оточення, мій Борис не став без'язиким!

— Цебто як? — спитала Галина, але Андрій Степанович казав далі:

— Займався з ним поза школою, шукав у Ашхабаді евакуйовані з Києва родини, щоб знайти для нього своє товариство, і що ж? З Туркменії він таки привіз рідну мову... А ось тепер — вийде з дому, і йому вже байдуже, по якому говорити. Для них, молодиків, бачите, мова — тільки засіб спілкування з іншими людьми...

— Та воно ж так і є,— нерішуче промовила Галина, не уявляючи собі, чим же ще може бути мова, як не засобом спілкування.

— Не зовсім так,— відповів Андрій Степанович, ніби пояснюючи старанній учениці незрозумілу задачу.— Мова — це насамперед душа народу, як сказав колись Панас Мирний; заберіть у народу все, навіть батьківщину, і народ може повернути втрачене, як писав великий російський педагог Ушинський, а без мови — народу нема.

•Галина все ж не розуміла, як можна надавати такого величезного значення мові, ба навіть доходити через неї до якогось внутрішнього конфлікту з сином. Вона говорила з Женчиком, як усі говорили в школі й на селі, де вона жила, по-українському; Олег колись говорив з нею по-російському, й це ніколи не могло б спричинитися до родинних незгод, а тим більше до конфліктів... Це видавалось їй дивацтвом, а втім, кожна людина має свого "коника", і чого це Андрій Степанович повинен становити якийсь виняток. Просто він, сам колишній викладач української мови, занадто любить свій предмет і, як кожний ентузіаст, надає йому великого значення.

Андрій Степанович глибоко зітхнув.

— У чомусь я таки помилився, чогось не врахував у вихованні сина...— Він схилив голову на руку й додав: — Мабуть, таки треба було мені підшукати добру жінку, що якоюсь мірою заступила б матір Борисові, і одружитися. Без жіночої ласки дитина черствіє...

Галині й на думку тоді не спадало, що вона може заступити сформованому вже юнакові, студентові другого курсу, давно втрачену матір, але їй так було шкода Андрія Степановича, людину доброї, лагідної вдачі, якій так не повелося в житті, що вона готова була на все, аби якось замирити ображеного без істотної причини батька з його непоганим, видати, сином. Але як це зробити?

Раптом Андрій Степанович стрепенувся, труснув густим, трохи вже посрібленим де-не-де сивизною чубом і посміхнувся:

— Та що це я розбурчався як старий хрін! Розкажіть краще про себе.

Галина журно усміхнулася на відповідь:

— А я намагалася заступити своєму синові батька, але тільки тепер переконуюся, що так і не змогла...

— Отакої?! — підвів здивовано брови Андрій Степанович.— Так дітям потрібна насамперед мати!.. Розкажіть, коли можна, про це докладніше.

І Галина, сама того не сподіваючись від себе, вперше розповіла сторонній людині всі свої жалі, весь свій довго тамований у собі біль. Тільки про подорож до Талліна не сказала: занадто гидко було згадувати ту свою легковажну помилку.

Андрій Степанович уважно слухав. Коли наприкінці в Галини вихопилось: "І подумайте тільки: син і досі марить своїм батьком, якого ніколи не бачив, який не вартий найменшої згадки!", Андрій Степанович серйозно сказав:

— Вам треба було вийти заміж. Очевидно, хлопцеві потрібне чоловіче товариство.

— Але ж я теж боялася привести Женчикові до хати якщо не лихого, то байдужого до хлопця вітчима,— відповіла, ледь усміхнувшись, Галина.

— Значить, треба буде шукати вітчима-педагога,— відповів їй у тон Андрій Степанович і по хвилині задуми додав: — Я кажу — педагога у глибокому значенні цього слова...

Коли Галина згадувала потім історію їхнього зближення, їй здавалося, що саме з цієї розмови воно й почалося. Саме тоді обоє відчули, які вони близькі своїм минулим, де кожний з них перейшов тяжкий життєвий шлях, сповнений вибоїн і вирв, і як могли б доповнювати одне одного тепер. Справді, чом вони не пара? Женчикові бракує батька, а Борисові — матері; і Андрій Степанович, котрий умів докласти стільки душевних сил, щоб отак виховати свого Бориса, зуміє дати частку свого серця й Женчикові; а хіба в Галини не стане снаги й такту повестися так, щоб великий уже Борис ніколи не відчув у ній мачухи? Безперечно, стане! Занадто багато вистраждали вони обоє, щоб зрозуміти одне одного й допомогти. Бо ж таки страждання, а не радість облагороджують, мабуть, людину, роблять її чулою до людського горя, якого ще стільки є на світі!..

Щоправда, Андрій Степанович набагато старший за неї — років на дванадцять, а може, й більше, проте й вона, ніде правди діти, не першої молодості жінка, хоч і в її літа ще не пізно виправити давню помилку. Та, власне кажучи, тут ідеться навіть не про неї, а розв'язується доля Женчика: нарешті в хлопця буде чесний, розумний і чулий батько. Оце головне. І все ж їй стало чомусь незрозуміло сумно. І наче в тон раптового мінору спливла в пам'яті пісня, що її чула часто на селі:

Не всі ж тії та сади цвітуть, Що зарання розвиваються, Не всі ж тії та вінчаються, Що люблятся ще й кохаються...

"Та що це такі дурниці лізуть у голову!" — похопилася Галина, ледве звільняючись від тогз елегійно-сумного настрою, що не знати звідки й чому з'явився в неї. Після цього, коли вона спинялася думкою над своїм недалеким другим заміжжям, Галина намагалася думати не про себе, а лиш про Женчика й ті вигоди, що чекають на нього в Києві.

Торік, перед початком навчання в школі, Галина приїхала з Женчиком на один день до Києва купити хлопцеві новий костюм і осіннє пальто, бо з старого він уже виріс. Для Галини це була воднораз і спроба — як поставиться Женчик до уявно можливого вітчима.

Вони приїхали в неділю, коли Андрій Степанович не був на роботі й міг цілком віддатися своїм гостям. Утрьох вони подалися на Хрещатик, і Женчик, що вперше йшов вулицями великого міста, спочатку ніяковів і сором'язливо тулився до матері, але коли в "Дитячому світі" вони купили гарненький костюмчик з довгими штанями й пальто з пасном, а надто коли Андрій Степанович повів їх до крамниці іграшок, хлопець ожив, але зовсім розгубився. Перед ним розгорнулася втілена в кольорові речі казка, і хлопчачі очі засяяли, перебігаючи від пухнастих зайчиків та ведмедиків до пишно вбраних ляльок, далі до маленьких тракторів, самоскидів і автомашин.

Андрій Степанович купив Женчикові вигадливий конструктор, і хлопчина так зацікавився ним, що ладен був тут же, в крамниці, почати щось конструювати. Він так захопився, що забув і подякувати, і лиш на зауваження матері пошепки промовив "спасибі", незадоволений, що йому не дають натішитися такою цікавою цяцькою й тягнуть кудись із крамниці, коли він не встиг оглянути й половини того, що виставлено на полицях і лежало під склом на прилавку.

Андрій Степанович повів їх обідати до ресторану, й настрій у Женчика враз покращав, бо йому подобалося, що тут подавала їсти не мама, а молода тьотя в білому фартушку, яка приносила страву однаково — мамі, Андрієві Степановичу й йому, зовсім як дорослому.

Потім вони сіли в таксі й поїхали до зоопарку. Переходячи від клітки до клітки й від вольєра до вольєра, Андрій Степанович оповідав Женчикові про вдачу звірів, їхню далеку батьківщину та способи, якими ловлять їх. Хлопцеві особливо подобалися маленькі ведмежата, що вільно ходили по вольєру, вилазили на дерево й, пустуючи, борюкалися між собою. Андрій Степанович тут же розповів про кілька мисливських пригод, коли полюють на ведмедів.

— Ведмідь дуже сильний: він може легко поламати рушницю, розтрощити на тріски її кольбу, погнути металеву цівку, але сам боїться людського погляду. Ведмідь тікає від людини, але, якщо людина допала його й він опинився з нею сам-на-сам, ведмідь зводиться на задні лапи й, перше ніж рвати свого ворога пазурами, хапає людську шкіру з волоссям на голові й здирає її додолу, щоб закрити нею людські очі й не бачити їхнього погляду...

Навіть Галина зацікавилася розповіддю Андрія Степановича, мимоволі подумавши про широчінь інтересів її передбачуваного чоловіка, а звичка ведмедів затуляти перед розправою людині очі справила на неї велике враження.

— А людина робить другій людині страшне паскудство, злочин — і спокійно дивиться своїй жертві в очі...— замислено проказала Галина, на що Андрій Степанович іронічно зауважив:

— Бо вона — цар природи...

Женчик захоплено слухів, з цікавістю поглядаючи то на звірів, то на оповідача. Нараз він несміливо спитав:

— А ви — мисливець?

Негативна відповідь трохи прохолодила хлопця, але за хвилину він знову спитав, показуючи пальцем на кульгаву ногу Андрія Степановича:

— А це вас на війні поранили?

— Ні, Женчику, це ще як малий був, то впав зі старої вишні й зламав ногу. Тоді не було на селі добрих лікарів, і нога погано зрослася.

Женчик розчаровано замовк, думаючи про щось своє, а потім раптом похвалився.

— А мій тато льотчик був. Він дуже багато повбивав фашистів, а потім у бою, високо-високо над землею, фашисти його вбили, бо їх було багато, а він один...

Галина спохмурніла, але враз опанувала себе й усміхнулася. Проте її усмішка була не весела, а болісна, немовби вона мовчки просила Андрія Степановича вибачити за те, що контакт, який ніби вже налагодився був у нього з Женчиком, раптом несподівано урвався...

Леле, Галині стало ясно, що Андрій Степанович не тільки далекий від Женчикового уявлення образу батька, але не вкладається навіть у той взірець дорослого чоловіка, який хлопчина бачив у Толиному батьку-фізкультурник. Минула осінь, зима й весна, і хлопець ні разу не згадав про Андрія Степановича, дарма що попервах у вільні від навчання години весь час клопотався біля конструктора й мати кілька разів їздила до Києва.

Взимку, повернувшись із чергової поїздки до Києва, Галина багато розповідала Женчикові про різноманітні дитячі розваги в київських парках, про дитячу залізницю, якою вони ще не їздили, теплоходи на Дніпрі, де вони не встигли побувати минулого разу, і кілька разів підкреслено згадала Андрія Степановича, котрий обіцяв усе те показати Женчикові, коли той з мамою знову приїде на канікули до Києва.

Хлопець захоплено слухав материну розповідь, дуже зацікавився дитячою залізницею, тільки про Андрія Степановича не спитав жодного слова...

Гадаючи, що грунт уже підготовлено й хлопець, захопившись по-дитячому другорядним, забув про головне.— про ту людину, від якої залежало показати Женчикові всі ті чудеса, Галина раптом спитала:

— А ти хотів би, щоб Андрій Степанович був твоїм татом?

— Як — татом? — не зрозумів хлопець.

— , Ну, щоб він жив з нами, як твій тато. У всіх же дітей є татки, тільки в тебе нема, от він і був би тобі за тата...

— Так він же Андрій Степанович, а не тато! — дивуючись, що мама могла так помилитися, промовив Женчик, насупився й одійшов у куток.

Галина замовкла. Видимо, рано ще було починати розмову на таку дражливу тему, та й не можна вимагати від хлопчини, щоб він, побачивши тільки один раз невідомого досі дядю, одразу прив'язався до нього й дав йому місце в своєму серці поряд з неіснуючим батьком. І Галина більше не поверталась у розмові з сином до цього, навіть не нагадувала про Андрія Степановича.

Повернувшись перед Першим травня додому з Києва, вона розклала на столі свої покупки, пропонуючи синові поласувати київськими цукерками й з'їсти мандаринку, а потім, ніби між іншим, дістала з валізи новий рюкзак і великого складаного ножика:

— Це Андрій Степанович просив передати тобі.

Очі в Женчика засяяли. Такого потрібного на літо подарунка він не сподівався. Рюкзак — укладистий, справжній туристський, з двома

великими кишенями позаду, де можна покласти блокнот і всякий дріб'язок. Ніж теж буде вельми придатний у поході: в ньому є шило, коркотяг, долото, маленькі ножиці, навіть одкривачка н4 консерви!..

Галина нишком стежила, як хлопець радісно розглядав подарунки, надів, приміряючи, на плечі рюкзак, потім похопився, глянув на маму й, щасливий, став обіймати її.

— Це не мені треба дякувати, а Андрієві Степановичу,— стримано сказала Галина,— я тільки передала його подарунок.

— Ну що ти, мамо, кажеш! Я ж знаю, що це ти купила мені, а не він! — сказав раптом Женчик, цілуючи здивовану маму.

— Чому ж ти не хочеш повірити, що це купив тобі Андрій Степанович? Він же подарував тобі вже конструктора — ти ж сам бачив. Я б ніколи й не надумалася купувати рюкзак та ножик...

— Ну, мамочко, він же не ходить у туристські походи!

— І що з того? Я теж не туристка.

— Все одно це ти купила! — затявся хлопчина і, трохи охолоджений, не з таким уже запалом, взявся випробувати на клаптику паперу, чи гострий ніж і як ріжуть ножиці.

Пізно ввечері Галина заходилася стелити ліжко а цього разу постелила Женчикові окремо — на канапі.

— Ти вже великий, сором такому спати з мамою! А ще й турист! — сказала вона, усміхаючись, але хлопець неохоче роздягнувся, насупився і довго перевертався з боку на бік, не можучи заснути.

Прокинувшись перед ранком, Галина побачила його знову в себе під боком. Хлопець міцно спав, і їй шкода було переганяти його назад, на канапу...

— Привчайся спати сам,— сказала Галина другого дня.— Незабаром ми переїдемо до Києва, і там усі сміятимуться з тебе.

— А де ми будемо в Києві жити? — спитав насторожено Женчик, і коли Галина відповіла: "Як це — де? Розуміється, в Андрія Степановича! Більше в нас там нема нікого..." — хлопець чогось зніяковів, замовк, щось думаючи, а через якийсь час жалібно глянув на матір і тихо промовив:

— А може, ми, мамочко, краще б тут лишилися?..

Ні, таки не хотів Женчик ні жити в Андрія Степановича, ні пускати його у свій внутрішній світ!.. Але хіба дитина розуміє, що їй корисне, а що вадить,— це повинні дорослі визначати за неї. І Галина відповіла категорично:

— Ні, ми переїдемо — там буде добре і тобі, й мені. Женчик нічого не сказав на це, а Галина тоскно думала:

невже час, що гоїть, лікує і привчає людей до всього, не привчить і Женчика до нових родинних обставин і не налагодить його стосунки з Андрієм Степановичем?..

І ось цей час, либонь, настав.

Женчик, видимо, таки примирився з думкою про неминучість переїзду до Києва й старанно допомагав матері пакуватися. їхати — так їхати, жити в Андрія Степановича — хай і в нього: десь же та треба в Києві замешкати! От тільки в одному сталася притичина. З-під Галининої уваги не випало, що хлопець, загортаючи свої книжки, бережно поклав між ними й батькову авіаційну емблему, про яку Галина давно забула, але,

виходить, пам'ятав Женчик. Ну що ж — хай кладе... А от коли Женчик заходився пакувати й своє давно вже не потрібне йому дитяче ліжко, Галина заперечила:

— Ліжечко не треба пакувати — залишмо його тут кому-небудь.

— Як? Це ж т а т о купив мені!

Женчик так докірливо й воднораз благально подивився на маму, що в Галини защеміло серце. "Боже, він усе ще думає про того фантастичного батька-героя! Що я наробила тою безглуздою вигадкою!.." Але, щоб не псувати собі й дитині настрою перед від'їздом, Галина махнула рукою — хай бере: в нових київських обставинах, де буде стільки нових вражень, якось воно владнається...

Проте незрозуміла тривога, либонь чи не з цього моменту, зароїлася в її душі й коли-не-коли давала себе відчувати. Зараз дальші турботи готування до від'їзду приглушили її, до того ж Галина, щоб остаточно розірвати з усім, що якось ще в'язало її з минулим, пішла на пошту й послала Олегові телеграму. Першу й останню, відколи він не повернувся до неї: "У Женчика є тепер справжній батько, що виведе його люди. Прошу не надсилати більше аліментів. Ми виїжджаємо відціля".

Поштовичка, прочитавши текст телеграми, привітно усміхнулася, немовби давно знала інтимні Галинині справи:

— Виходите заміж, Галино Василівно? Дуже рада за вас! Поздоровляю!

Вона навіть висунулася з віконця, очевидно, маючи намір поцілувати потайну вчительку, але Галина й цього разу тільки мовчки мотнула головою й мерщий подалася з пошти, не взявши квитанції, яку всунула їй, наздогнавши коло дому, захекана донька поштовички.

Далі все пішло гладко, тільки в поїзді, десь уже під Києвом, Женчик побачив у вікні аеродром і затермосив за рукав Галину:

— Мамо, мамо, літаки!

А через хвилину, коли зникло за деревами поле аеродрому й поїзд мчав через ріденький гайок, Женчик розчаровано промовив:

— Це якісь "кукурудзники"! Тато на бойових літав!.. І знову серце Галини тривожно тьохнуло, але Женчик

був веселий, а коли невдовзі у вікні відкрилася на горі широка панорама Києва й поїзд помітно уповільнив рух, настрій у хлопця піднісся й очі жваво перебігали від золотої бані Софійської дзвіниці до високої телевізійної вежі та якогось багатоповерхового будинку, що звівся над громаддям високих кам'яниць.

І ось вони в Києві.

На пероні поспішав уздовж поїзда, кульгаючи на праву ногу й вимахуючи великим букетом квітів, Андрій Степанович. Женчика навіть не дуже здивувало, що Андрій Степанович обійнявся й поцілувався з мамою: так робило чимало пасажирів, яких теж зустрічали кияни з квітами й радісними вигуками. Тільки коли Андрій Степанович нахилився, щоб поцілувати й Женчика, хлопець різко повернув убік голову і явно збентежився. Поцілунок припав йому десь коло самого вуха, від чого Женчик мимоволі скривився. І це не випало з-під уваги Галини. Хоч вона й рада була, що всі її злигодні й турботи тепер лишились позаду, проте приглушена незбагненна тривога не покидала її й змушувала насторожуватися. Гримаса Женчика знову кольнула її в серце, та тут Андрій Степанович — чи не помітив тої прикрої гримаси, чи удав, що не помітив,— широко усміхаючись, вихопив з Га-лининих рук важку валізу, дарма що Галина енергійно пручалася, пожартував:

— Ніяких заперечень! Є ж усе-таки ще порох у порохівницях і ще не зовсім зігнувся козак!

Він повів їх через тунель на привокзальний майдан, де їх чекало замовлене наперед таксі

Здавалось, Андрій Степанович продумано розпланував кожну хвилину першого дня їхнього перебування в Києві. Вдома все наперед було приготоване й лишалося тільки підігріти на газовій плитці страву, щоб пообідати. В кухні не було тепер немитого посуду, все було впорядковано, навіть на вішалці висів новенький чепурний фартушок, якого Галина одразу наділа, приступаючи до обов'язків господині.

Син Андрія Степановича Борис готувався до університетських іспитів у своїй меншій кімнаті, з якої вийшов, коли батько покликав обідати. Галина ще не освоїлася з своїм новим становищем у цьому домі й не зважилася сама заглянути в Борисову кімнату. Юнак чемно привітався з нею і Женчиком, але не виявив ніяких близьких почуттів, показуючи тим, що батькові стосунки з новими мешканцями в їхній квартирі — його не обходять. За обідом він швидко їв і так само швидко зник у своїй кімнаті, щоб поринути далі в підручники й записи.

Женчик помітно зрадів, побачивши, що тут живе, хоч і набагато старший за нього, але молодий, а не старий, як Андрій Степанович, Борис, однак не зважувався щось його питати й лиш з цікавістю поглядав на юнака.

Андрій Степанович налив у чарки вина й навіть Женчикові, незважаючи на мамині заперечення," подав півчарки.

— Випиймо за...— підніс чарку Андрій Степанович, але Галину знову пройняла якась дивна тривога, й, сама не розуміючи, чому червоніє, Галина глянула крадькома на Бориса, що поволі, немовби з неохотою,

взяв чарку, і поспішно, наче вона боялася, що Андрій Степанович скаже не те що треба, додала:

— ...За все добре!

— Чудовий тост! За все добре! — широко осміхнувся Андрій Степанович і запропонував, якщо Галина й Женчик не дуже здорожилися, рушити до Дніпра.

Галині хотілося тихенько відпочити після всіх турбот переїзду, але вона розуміла, що Андрій Степанович бажає полегшити Женчикові освоїтися в нових умовах і докладає сил захопити хлопця київськими принадами.

Перед тим, як спуститися на Поділ до річкового вокзалу, вони зайшли в парк, де Андрій Степанович повів їх до тиру. "Як тонко він розуміє дитячу психіку!" — вдячно подумала Галина, спостерігаючи збоку, як Андрій Степанович учить Женчика заряджати маленьку рушничку й, не кваплячись, цілитися. Зопалу хлопець вистріляв п'ять патрончиків, але нікуди не влучив і розчаровано подивився на Андрія Степановича.

— У них, мабуть, щось зіпсувалося, що вони не падають,— я ж так виділював...— показав він на нерухомі мішені.

— Зараз перевіримо,— сказав Андрій Степанович, ви-цілив якусь хитромудру групу бляшаних танцюристів і натиснув гашетку. Сухо тріснув постріл, і на мішені все заворушилося: заграла веселенька музика й закрутилися в танку бляшані танцюристи.

— Ого, як ви здорово влучили в них! — скрикнув у захваті Женчик, аж заплескав у долоні.

— Вицілюй добре, не спіши, то влучиш і ти,— усміхнувся Андрій Степанович, повертаючи Женчикові рушничку.

Тепер у Женчика за другим пострілом перекинувся, клацнувши металевою защіпкою, зайчик, і хлопець підстрибнув з радості. Останніми двома пострілами він хотів і собі змусити танцюристів затанцювати, але не вийшло: танцюристи стояли й далі нерухомо, як заворожені. Треба було поспішати на теплохід, що незабаром відпливав у свій останній рейс-прогулянку по Київському морю, і Андрій Степанович з Галиною і Женчиком пішли з тиру.

Влучний єдиний постріл підніс авторитет Андрія Степановича у Женчикових очах. Виявилося, що цей кульгавий дядько хоч і не льотчик, не мисливець, навіть не турист, а стріляє, бач, як снайпер, і —Женчик, забувши про свою недавню ніяковість у присутності Андрія Степановича, сам тепер заговорив із ним, розпитуючи, як рухається теплохід, для чого створено Київське море й чи бувають на ньому шторми. Андрій Степанович охоче відповідав на всі найнесподіваніші запитання, а коли теплохід затримався перед шлюзами проти'Вишгорода, пустився в історичний екскурс про ці місця. Однак його цікаву розповідь урвав рух теплохода, що тихо посунув через відчинену металеву браму у кам'яний коридор шлюзу.

Очі Женчика забігали між вхідною брамою, яка беззвучно замкнулася позаду, й барнаво-пінястими водяними валами, що бурхливо перекочувалися через повільно спушувану передню браму й вирували у вузькому шлюзі, швидко підіймаючи поверхню води.

Галина тихо усміхалася, дивлячись, як Женчик захопився переходом теплохода через шлюз; її саму зацікавили великі поплавці водоміру, на які показував пальцем хлопець, знову щось питаючи Андрія Степановича. "Який він освічений і тактовний!" — думала Галина, сама прислухаючись до пояснень Андрія Степановича й усе ще звучи його самій собі, як і Женчик, на ім'я та по батьку. Дивна річ: минулого разу, коли Галина приїжджала до Києва сама, вони, зовсім близькі вже люди, остаточно

ухвалили, що Галина з сином переїде до Андрія Степановича назовсім; так чому ж вона й досі не може назвати собі Андрія. Степановича своїм чоловіком? Невже тільки тому, що вони не зареєстрували досі свій фактичний шлюб у загсі? Пусте! Андрій Степанович уже давно наполягав на цьому, та хіба ж так багато важить звичайний канцелярський акт розписування в книзі шлюбів? Шлюбна посвідка не збільшує почуття закоханих — вона лиш реєструє ці почуття.

Галині стало смішно: хіба можна зареєструвати почуття? Реєстрації піддаються лиш факти, а не почуття. Певно, таки й у загсі оформляються лиш факти злуки, спілки між чоловіком і жінкою, де може й не бути ніякого кохання...

Андрій Степанович і Женчик перейшли до правого борту, де, показуючи хлопцеві на дальній берег водоймища, Андрій Степанович оповідав, що там було раніше село, яке поглинула вода Київського моря, а Галина лишилася одна й журно дивилась, як призахідне сонце опускалося за сільські хати високого Правобережжя.

їй хотілося побути на самоті, щоб, після шарварку пакування речей, прощань і переїзду, трохи розглянутися в тому хаосі, де переплуталися думки й почуття. Зараз їй було радісно й водночас трохи журно... Як у вірші Олеся, збірку якого їй нещодавно подарував Андрій Степанович: "З журбою радість обнялась". Але чому ж усе таки — з журбою? Адже її побоювання, що— Андрій Степанович не знайде спільної мови з Женчиком, на теплоході остаточно розвіялися й незбагненна тривога, яка вряди-години прохоплювалася досі, тепер осіла на самісіньке дно душі. Проте — осіла, а не зникла зовсім. А може, ця тривога розтопилася в журбу? Чи, може, тут є щось спільне з другим лесевим віршем: "Сонце, чому ти раніш не зійшло?.."

Ні, Галина не могла уявити Андрія Степановича ні молодшим, ні старшим,— він лишився поза часом таким, як увійшов на її життєву стежку, і не про нього ці поетові слова. Не скаже Галина й собі Олесевими словами:

Ти не дивись, що буде там, Чи забуття, чи зрада; Весна іде назустріч нам, Весна в цей час нам рада...

В її почутті до Андрія Степановича нема й не буде хмелю безоглядної молодості, але не буде й ні "забуття", ні "зради". Хіба цього не досить для неї після всього пережитого?.. "Ти занадто багато думала досі тільки про Женчика, чи не час подумати тобі трохи й про себе? — сказала сама собі Галина.— Ти ж іще уповні жінка ь маєш право на своє особисте щастя. Дивись, ось кінчається вже весна, але не тільки календарна весна, а й твоя тридцять восьма весна, і десь уже підкрадається до тебе глибока осінь..."

І раптом наче хтось сторонній руба спитав її: а що, коли б сталося неможливе й оце тепер повернувся до тебе Олег? З усім тим спільним минулим, з давно перейденою молодістю, з усіма спільними радощами й гіркотами? Чи могла б ти, зраджена й покинута колись його п^рша жінка, а тепер дружина другого чоловіка, простити Олегові все й простягти йому назустріч руки?..

Галина не сподівалась, такого запитання і, як заскочена зненацька з потаєнним, зашарілася й, низько схилившись над поренчатами борту, потерла долонею щоки й чоло. Але за мить рвучко підвела голову й глянула на останнє золоте проміння, що його, заходячи й забираючи з собою ще один день її життя, посилало на прощання сонце. І не можна було не сказати цьому ласкавому, скорботно-привітному сонцю правди, і Галина відповіла щиро: "Як жінка я не могла б уже йому простити заподіяне й підпустити до себе, надто після тої жахливої подорожі до Талліна, а тим більше тепер, коли моя життєва путь перетнулася з такою ж звивистою путтю Андрія Степановича..." Але заради Женчика, заради цього хлопчика, що протягом стількох порожніх років був її єдиною втіхою в безрадісному житті...

Теплохід повернув півколом назад, і до Галини перейшли, щоб знову дивитися на затоплений лівий берег, Женчик з Андрієм Степановичем.

Від свіжого річкового повітря й піднесення в хлопця порожевіли щоки, і тепер він замість Андрія Степановича голосно оповідав мамі:

— Тут, мамочко, був бір, великий-великий, а тепер он тільки три сосни від нього на белебні лишилися...

— Тобі подобається тут? — спитала сина, і той у захваті вигукнув:

— Дуже!

"Боже, що б тільки не зробила я, щоб хлоп'ятко росло далі щасливе!" — подумала Галина й довгим вдячним поглядом подивилась на Андрія Степановича.

Вони повернулися до міста, коли за обрієм згас день і Київ, оповитий вечірніми сутінками, засвічував гірлянди електричних вогнів.

Стомлені й зголоднілі, зайшли до приміщення, де було вже поночі, й Галина, котра трохи освоїлася з роллю господині, заходилася подавати вечерю. Цього разу вона набралася духу й пішла, тихо постукавши наперед, до другої кімнати — кликати Бориса їсти. Той чемно відмовився, сказавши, що встиг перекусити ввечері.

— Ви молодий, а думаєте по-стародавньому, ніби справді "сите черево на науку не квапиться",— усміхнулася приязно Галина й легко торкнулася плеча юнака: — Ходімо!

Борис ще раз подякував, показав обома руками на захаращений книжками й зошитами стіл і все ж відмовився, вперше щиро усміхнувшись своїй мачусі.

Андрій Степанович і Женчик апетитно уминали шинку й рештки шпротів, що лишилися по обіді, коли Галина, ще раз збігавши на кухню погасити газову плитку під чайником, присіла до столу. Щось близьке до

відчуття тихого родинного щастя в цій затишній кімнаті, де вони сиділи втрьох, зійшло на неї. Родинне щастя, від якого вона так відвикла, а може, навіть ніколи й не зазнала його! І чи так уже й багато треба для нього? Злагода, взаєморозуміння й головне спокій. Щоб, коли поза цим родинним вогнищем тебе й спіткають невдачі, прикрощі, образи, тут, удома, тебе розуміли й заспокоїли. Хай хоч і пізно, а, здається, таки прийшло й до Галини це невибагливе щастя. Невже доля кінець кінцем зглянулася над нею і оце компенсує за. все вистраждане й пережите?..

Галина з приємністю бачила, як охоче їсть Женчик усе, Що накладає йому на тарілку Андрій Степанович, зовсім не соромлячись тепер і не ніяковіючи, як то було ще помітно під час обіду. Але хлопець, знати, стомився і вже не так уважно слухав Андрія Степановича, що викладав йому й Галині план літньої мандрівки.

— У липні в мене відпустка,— сказав він, одсуваючись від столу й закурюючи сигарету,— от ми й майнемо втрьох Дніпром до самого Чорного моря; а там, у Одесі, пересядемо на морський корабель і об'їдемо Кримське та Кавказьке узбережжя. Нема кращого відпочинку, як помандрувати водою!

Женчик облишив уже їсти, повіки йому самі склеплялися, й він ледве тримався, щоб не заснути за столом.

— Е, вже й їстоньки не хочем, тоді, значить, спатоньки час! — сказав Андрій Степанович, устаючи з стільця, щоб розсунути складану канапу й перетворити її на двоспальне ліжко. В кутку з протилежного боку стояло ще вузьке ліжко на одного, де звичайно спав Андрій Степанович, але зараз він надав Галині повну волю порядкувати на свій розсуд і класти кожного, де вона вважатиме за потрібне.

Щоб хлопець не заснув передчасно, Андрій Степанович вивів його на балкон — глянути на притихлий нічний Київ, а Галина кинулася швиденько стелити постелі. На мить вона завагалася, чи стелити

Женчикові окремо, а< потім поклала жужмом подушки, укривала й простирадла і постелила Женчикові на ліжку.

Хлопчина був такий оспалий, що, якби мати не допомогла йому роздягтися, він бебехнувся б одягнутий у ліжко й одразу ж капітулював би перед всевладним сном. Де там йому комизитись тепер і вимагати спати з мамою і в Києві! Йому ледве стало сили кивнути головою з заплющеними очима на добраніч, коли Галина нахилилася над ним, дбайливо накриваючи хлопця байковим укривалом. Вона поцілувала його, заснулого, в скроню й тихо відійшла від ліжка.

От іще одна турбота — як то Женчик ляже спати окремо від мами на новому місці — відпала від неї! — полегшено зітхнула Галина й сіла проти Андрія Степановича. Тільки тепер вона відчула, як страшенно стомилась за останні дні, а надто за сьогоднішній, сповнений вражень і неясних тривог... І тут тільки Галина похопилася, що за цілий день не сказала ще жодного ласкавого слова йому, віднині своєму новому чоловікові. Вона простягла до Андрія Степановича через стіл руки й прошепотіла:

— Якби ти знав, як я тобі вдячна!

— Та за віщо? Пусте! — махнув рукою Андрій Степанович.

— За все! За все, за все...— повторила зворушено Галина, і голос їй затремтів, а очі зволожилися.

— Такої! І чого б то я? — став гладити Галинину руку Андрій Степанович, не розуміючи гаразд появи її раптових сліз. Але Галина вже опанувала себе й, стираючи з щоки сльозу, ніяково усміхнулася, мов просила вибачити:

— Це нерви чогось здали...

— Ну, якщо нерви, тоді й нам треба — спатуні. Уявляю, як ти намучилася!

Андрій Степанович допоміг Галині постелити на канапі й вимкнув світло. Галина ще раз підійшла навшпиньки до ліжка глянути, як спить Женчик, і потемки опірці повернулася.

— Спить, мабуть, без задніх ніг? — спитав уже з постелі Андрій Степанович і посунувся до стінки, щоб дати місце Галині.

— Як убитий,— пошепки відповіла Галина, але враз бентежно спитала:

— А Борис — як?

Минулого разу, коли вона вперше лягла тут спати разом з Андрієм Степановичем, його сина не було в Києві, і Галину збентежило — ану ж Борис зайде по щось до кімнати?..

— А що Борис? Він уже дорослий і знає, що ми одружилися. Сам сюди він не зайде,— спокійно відповів Андрій Степанович і, глянувши в темряві на відчинені на балкон двері, турботливо спитав: — Чи не холодно буде Женчикові вночі? Може б, краще причинити двері?

—ш Ні, він звик спати при відчинених вікнах,— відповіла Галина, з насолодою простягаючись на постелі й відчуваючи, як утома помалу витікає з ніг. Десь на вулиці прошелестіла шинами запізніла машина, а потім стало так тихо, що Галині причувся навіть далекий паровозний гудок десь на товарній станції.

Стомлений за довгий літній день вуличною метушнею, Київ засинав, і в Галини самі заплющувались очі. Думки переплуталися, перестрибуючи з одного на друге, уривалися, знову за щось чіплялися й нарешті розсоталися в спокійному, солодкому сні...

Раптом на ліжку, де спав Женчик, щось перелякано зашаруділо, ніби хлопець, шукаючи, мацав долонею по постелі. Андрій Степанович насторожено підвівся, і в ту ж мить з кутка почулося розпачливе:

— Мамо! Мамо, де ти?

Галина враз прокинулась і сіла на постелі.

— Я тут, Женчику. Спи! Я теж сплю.

Сон їй як водою змило. Приспана вдень тривога випурхнула з своїх потайних закамарків і геть зірвала з себе невиразну машкару, і Галині аж дивно стало — як вона могла дурити саму себе, ніби не розуміючи, що саме думки про цю першу ніч у Києві, коли Женчик ляже окремо, а вона спатиме з Андрієм Степановичем, і породили цю тривогу. Виходить, що і розумно запланований у Андрія Степановича день з стрілянням у тирі й прогулянкою на теплоході, і навіть велика втома після цього були нужденними потугами заколисати ту підступну тривогу, яка причаїлась і в Женчи-ковій душі...

В напруженій тиші вона почула, як хлопець устав з ліжка й босоніж підійшов до канапи. Галина встала з постелі й ступила до сина.

— Женчику, лягай на своє місце! Ти ж великий хже, щоб спати з мамою! — пошепки сказала вона йому на вухо, погладила вугласті хлоп'ячі плечі й двічі цмокнула в теплу скроню.— Іди спати, голубчику, ти ж дуже стомився!

. Вона повела сина до ліжка й дбайливо вклала в постіль.

— А ти, мамочко? — спитав Женчик, коли Галина хотіла вже відходити.

— Що — я? — не зрозуміла Галина.— Я теле ляжу спати.

— Зі мною? — спитав з кволою надією хлопчина.

— Ні, там тісно буде вдвох, не вигадуй...— Галина вчасно похопилася, щоб не сказати слова "дурниць" і не образити тим хлопця, накрила укривалом відслонене плече й, поцілувавши ще раз, одійшла.

Спати вона більше не могла, бо хлопець раз у раз перевертався з боку на бік і чи то зітхав, чи схлипував. Андрій Степанович, видимо, теж не спав, але волів лежати тихо, не подаючи й знаку про себе.

Через якийсь час Женчик перестав перевертатися, й від ліжка не чулося далі ані звуку. "Заснув нарешті, чи що?" — подумки спитала себе Галина й підвелася на руках глянути, її очі, що звикли вже до темряви в кімнаті, побачили порожнє ліжко й спущене з нього укривало. "Де ж він?" — знову схопилася вона з постелі, бентежно шукаючи очима сина по кімнаті. Женчик стояв трохи далі, ніж перше, притулившись плечем до шафи, й дивився на канапу. Вся його зні-чена постать, з повислими вздовж тіла руками, була така неприкаяна й самотня, що в Галини стиснулося серце. Вона підійшла до сина, ніжно погладила по мокрих від сліз щоках і сумно промовила:

— Засни, засни, Женчику. Я ляжу з тобою.

Хлопець мовчав, не ймучи більше матері віри.

— Лягайте на канапі, а я перейду на ліжко,— озвався в темряві Андрій Степанович і, не чекаючи згоди, зашкутильгав через кімнату. Хлопець різко повернув од матері голову й з жахом та огидою дивився на майже голого, в самих тільки трусах, Андрія Степановича.

Хлопець потягнув Галину за руку до канапи й, коли вони вляглися, пошепки спитав:

— Ти не підеш, мамочко?

— Куди б же я пішла! Що ти питаєш таке дурне?

— До н ь о г о?

— Спи нарешті! Я зовсім змучилася сьогодні коло тебе... Женчик вдячно поцілував маму в-лікоть і тепер швидко

заснув.

Але Галина не могла спати. Вона думала про каламутну хвилю незрозумілих і бридких почувань, яка збурила душу бідолашного хлопчика, коли він помітив, що його мама лежить не з ним, не з татом-льотчиком, а з чужим Андрієм Степановичем. І який у нього був знехтуваний, нещасний вигляд, коли він стояв біля шафи й беззвучно плакав!.. І серце Галині краялося.

Хлопець спав, розмірено дихаючи, і Галинині думки перекотилися до іншого: як же бути з Андрієм Степановичем, якого, виходить, не може прийняти Женчик? І що переживає зараз цей чоловік, котрий доклав таких зусиль, щоб усім було добре? Як там йому, невдасі, в цю тяжку й для нього ніч?..

їй хотілося сказати Андрієві Степановичу хоч кілька ласкавих слів на втіху, але вона боялася навіть шепотом розбудити Женчика.

У вікнах стала поволі розмотуватися темрява короткої ночі й ледь засіріло небо. Галина обережно відсунулася від хлопця, полежала кілька хвилин край канапи й, переконавшись, що хлопець спить, босоніж, навшпиньки пройшла до ліжка, де, виявляється, теж не спав Андрій Степанович. Вона притулила вказівного пальця до вуст і захитала головою на знак мовчання. Тихо присіла, щоб ніщо не рипнуло, край ліжка й ніжно, як недавно Женчика, стала гладити густе чоловіче волосся й трохи шорстку від одрослої за минулий день бороди щоку. Він простяг до неї руки, але вона відвела їх, знову заперечливо похитавши

головою, і Андрій Степанович опустив руки. У передсвітанковій сутіні Галина скорше відчула, ніж побачила, спрямований на неї благальний, сповнений туги погляд Андрія Степановича, і їй стало до болю шкода цієї поступливої, але такої безпорадної оце людини. Вона охопила руками голову Андрія Степановича й стала палко цілувати чоло, очі, поки не застигла в спраглому поцілунку його губ.

Галина оглянулась назад перед тим, як лягти до нього в ліжко, і — здригнулася холонучи: коло канапи стояв Женчик і переляканими очима дивився в куток, де стояло ліжко...

Галина тяжко зітхнула й підійшла до хлопця.

— Ляж, я більше від тебе нікуди не піду.

Женчик нічого не відповів і лишився далі понуро стояти коло канапи.

Галина більше не вмовляла його лягати. її напружені до краю нерви не витримали, й вона, кинувшись у постіль, уткнулася лицем у подушку, щоб приглушити конвульсійні ридання, від яких стріпувалося все її знеможене тіло.

Ранній світанок чимраз більше розпросторювався по кімнаті, коли хлопець перестав стовбичити й сів на канапу. Сон долав його, і хлопчина, скулившись, приліг на краєчку, щоб чути, якщо мама ще раз устане з постелі.

Чи спала вона якусь часинку, чи тільки провалювалась інколи в безтямність — Галина не знала, а коли встала, сонце вже затопило кімнату й Андрій Степанович порався на кухні, готуючи сніданок. Змордований Женчик так міцно спав, що не чув навіть, коли Галина пересунула його на середину канапи.

Швидко вдягнувшись, Галина глянула в дзеркало, що висіло біля ліжка, й мимоволі відсахнулася. Бліде обличчя, з синцями під очима й зморшками над переніссям і коло кутиків рота, безнадійно дивилося на неї, постарілу на кілька років за одну ніч жінку...

— Які в нас плани на сьогодні? — штучно-бадьорим голосом спитав Андрій Степанович, заходячи до кімнати з склянками й цукорницею.

— Перш за все поїду на вокзал — переадресувати назад багаж і, може, пощастить дістати на вечірній поїзд квитки,— зовні спокійно відповіла Галина, уникаючи вкрай здивованого погляду Андрія Степановича, котрий мало не впустив, додолу склянки.

— Цебто як? — все ще не розуміючи гаразд, спитав приголомшений Андрій Степанович.

— Виходить, я завищила оцінку самій собі. Двоїм своїм учням, як ти знаєш, я не поставила "трійки" замість "двійок", хоч як мене просив директор школи, а собі поставила "п'ять" з психології, педагогіки й людинознавства. А виявляється, я не знала навіть своєї дитини...

— Про що ти кажеш? — закліпав повіками Андрій Степанович.

— Про те, що сталося цієї ночі... Хіба я переїхала б до тебе з сином, коли б могла наперед уявити собі весь цей жах? — Галина злегка хитнула головою в бік канапи, де все ще міцно спав, широко розкинувшись, Женчик.— Ні, треба вертатися назад, перепросити директора й не рипатися до свого особистого щастя, коли воно тобі не судилося. Не судилося, Андрію!..— з мукою вимовила Галина і закусила губу, бо голос їй затремтів, і ледве чутно пошепки додала: — Не вийде в нас родинного життя.

— Чому? Відкіля це ти взяла? Та хіба ж можна робити якісь висновки отак похапцем?

— Сам бачиш: між мною і тобою завжди стоятиме він,— Галина знову показала головою на Женчика,— і його батько, якого я сама, на свою біду, вигадала йому...

— Та ні ж бо! Все це згодом уладнається. Хлопець у тебе дуже хороший, але не може ж він одразу пристосуватися до нових, незвичних умов.

— Ні,— рішуче урвала його мову Галина,— так буде й далі: тепер я добре знаю. І як я не врахувала цього? Прости мені, Андрію!..

Вона назвала його вдруге на саме ім'я, не роблячи над собою ніяких зусиль, як то було раніше, коли в думках він залишався Андрієм Степановичем, а в розмові Галина всяко уникала його називати. Зараз вона й не помітила цієї зміни за собою.

— Ну що ти кажеш? Таке! Зовсім же воно не так, як тобі здається...— розгублено шукав він слів, щоб якось заспокоїти Галину, й не міг їх знайти.

Не слухаючи вже Андрія Степановича, вона з мукою дивилася на нього й відчувала, якою ще дорожчою й ріднішою людиною став він їй, але чи не через це вона сказала йому тихо:

— Ти занадто хороший, Андрію... Але що робити, коли я приречена жити без особистого щастя? Ні, я не маю права накидати тобі своє безталання. Досить з тебе клопоту й неприємностей, що я, не продумавши все до кінця, завдала тобі. Прости мені це!

Андрій Степанович почав доводити, що близькі люди повинні ділити між собою і горе, і радості, що не буває життя, де все було б завжди гладко або, навпаки, криво-бочило, але Галина поправила на голові зачіску, повела очима в бік канапи й відчужено сказала:

— Він тепер ще довго спатиме, а я тим часом з'їжджу.

Вона рішуче вийшла з кімнати й тільки біля вихідних дверей, одімкнувши англійський замок, обернулася до Андрія Степановича, що кинувся за нею в передпокій, намагаючись спинити. Галина сумно усміхнулася:

— Прощай, Андрію! Прощай...— вона на мить затрималась і гаряче додала: — любий! — вперше вимовляючи це слово за весь час їхнього зближення. Прихилила його голову до себе й міцно поцілувала в розкриті губи, що силкувалися щось сказати їй.

Андрій Степанович обійняв її, пригортаючи до себе, але Галина вирвалась, вискочила за двері й, не оглядаючись, задріботіла вниз сходами.

1969 р.